

Література

Бойд Б. «Ада» Набокова: место сознания / Брайан Бойд. – СПб: Издательство «Симпозиум», 2012. – 475с. *Dear Bunny, Dear Volodya. The Nabokov–Wilson Letters, 1940 – 1971 / Ed.S.Karlinsky. – Berkley, Los Angeles: University of California Press, 2001. – 388p. Karlinsky S. Editorial Note / Simon Karlinsky // Dear Bunny, Dear Volodya. The Nabokov–Wilson Letters, 1940 – 1971 / Ed.S.Karlinsky. – Berkley, Los Angeles: University of California Press, 2001. – P.7–10.*

УДК 81'42

САЗОНОВА Я. Ю.

(Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ТУНЕЛЬНОГО МИСЛЕННЯ В КАТЕГОРІЯХ ТЕКСТОТВОРЕННЯ І ТЕКСТОСПРИЙНЯТТЯ В ДИСКУРСІ ЖАХІВ

Стаття присвячена аналізу одного із оповідань Е.А.По з огляду на взаємодію текстових категорій для створення ефекту тунельного мислення в текстах дискурсу жахів. Виявлено основні носії психологічного навантаження у процесі текстотворення і текстосприйняття та їх співвідносність з характеристиками описуваного психологічного стану. Особливу увагу приділено текстовій категорії локативності як важливому елементу створення емоційної напруги у творі.

Ключові слова: текст, дискурс жахів, текстотворення, текстосприйняття, тунельне мислення, текстові категорії, локативність.

Сазонова Я. Ю. Психологический феномен туннельного сознания в категориях текстопроизводства и текстовосприятия в дискурсе ужасов. Статья посвящена анализу одного из рассказов Э. А. По с точки зрения взаимодействия текстовых категорий для создания эффекта туннельного сознания в текстах дискурса ужасов. Выявлены основные носители психологической нагрузки в процессе текстопроизводства и текстовосприятия и их соотношение с характеристиками описываемого психологического состояния. Особое внимание уделено текстовой категории локативности как важному элементу создания эмоциональной напряженности в тексте.

Ключевые слова: текст, дискурс ужасов, текстопроизводство, текстовосприятие, туннельное сознание, текстовые категории, локативность.

Sazonova Ya. Yu. Psychological Phenomenon of Tunnel Consciousness Through the Categories of Text Creation and Text Perception in Horror Discourse. The article is devoted to the analysis of one of E.A.Poe's stories taking into account the interaction of textual categories for the creation of the effect of tunnel consciousness in texts of horror discourse. There were revealed the basic bearers of psychological load in the process of text creation and text production and their correlation with the characteristics of this psychological state. Particular attention is paid to the textual category of locativity as an important element of creating emotional tension in the text.

Key words: text, horror discourse, text creation, text production, tunnel consciousness, textual categories, locativity.

На думку психологів, страх смерті супроводжує людину протягом усього життя, він постійно присутній у підсвідомості і вважається частиною душі кожної людини, деякі вчені вважають, що суїцид – квінтесенція ставлення більшості людей до життя [Старшенбаум 2005; Шнейдман 2001]. Накопичення нестерпного душевного болю, фізичні страждання, а інколи і відчуття провини, яке переслідує людину, стають стимулом до скоєння суїциду, загальним завданням якого є припинення свідомості і болю. На шляху до вчинення фатальної помилки людина знаходиться під впливом єдиної емоції безнадії і безпорадності, тому загальним станом психіки при суїциді вважається звуження когнітивної сфери, або синдром тунельної свідомості. У стані звуження афективної й інтелектуальної сфери людина дуже обмежена у виборі варіантів поведінки і бачить лише один вихід – смерть, хоча може розуміти, що він не кращий. Схожий за характеристиками, але менш фатальний стан тунельного зору описують фізіологи, коли, дійсно, людина тимчасово втрачає периферичний зір у стані паніки (реакція «бий або біжи», описана Уолтером Кенноном), коли організм мобілізується перед загрозою, додаючи в кров адреналіну і норадреналіну. Можна вважати тунельне мислення своєрідним паттерном очікування смерті (не важливо суїцидальної або з інших причин), який закладений у свідомість людини і активується відповідно до ситуації.

Страх смерті, як відомо, – це один із базових біологічних страхів, який експлуатується в культурі людства з давніх часів і став основою релігійної, соціальної та культурної надбудови суспільства. Однією із сфер його використання є створення текстів дискурсу жахів з різною метою. Тексти в цьому разі розглядаються як зразки або екземпляри дискурсу жахів, якщо під дискурсом розуміти корпус текстів, об'єднаних змістовими критеріями,

комунікативною й функціонально-цільовою спрямованістю та інтенціональністю – коли вони сприймаються й ідентифікуються як частина певної соціокультурної, політичної або ідеологічної практики; дискурс співвідноситься із закономірностями продукування текстів в етносі і визначається як комунікативний процес, зумовлений екстралінгвальними факторами [Красных 2001].

Мета дослідження – виявлення взаємодії окремих текстових категорій для створення ефекту тунельного мислення у текстах дискурсу жахів. **Завдання дослідження**: виокремити характеристики людини у психологічному стані тунельного мислення і обставини їх появи; співвіднести такі характеристики з реалізацією і функціонуванням основних текстових категорій на матеріалі оповідання Е. А. По «The Black Cat», довести особливу вагу текстової категорії локативності у створенні необхідного психологічного ефекту; довести важливість психологічної основи текстосприйняття при адекватному декодуванні текстів інших культурно-історичних епох.

Глобальними текстотвірними категоріями вважаються: учасники комунікації (суб'єкти (1, 2, 3 особи) і об'єкт – адресат тексту, читач), події (процеси, факти), час, простір, оцінка. Дослідники Л. Г. Бабенко та Ю. В. Казарін [Бабенко, Казарин 2005] серед інших до текстових категорій додають абсолютну антропоцентричність, одним із аспектів якої вважаємо психологічне підґрунтя як невід'ємну складову сприйняття й декодування тексту. Особливої уваги заслуговує функціонування текстових категорій не лише у процесі текстотворення, а й текстосприйняття, чому сприятиме універсальне психологічне підґрунтя. Зокрема виділяємо категорію локативності; це змістова категорія, тому що кожен текст створений для реалізації певного духовного змісту, який реалізується в специфічному часі і просторі. Водночас локативність має безпосередній зв'язок з іншими текстотвірними категоріями і з учасником комунікації – читачем, тобто стає елементом текстосприйняття. На жаль, наразі не існує досліджень взаємозв'язку читач – простір тексту, на відміну від суб'єкт – простір у межах текстотворення. **Актуальність дослідження** вбачаємо саме в подоланні існуючого дисбалансу у вивченні такого взаємозв'язку на матеріалі текстів дискурсу жахів. **Об'єкт дослідження** – текстові категорії та їх взаємодія. **Предмет дослідження** – відображення феномена тунельного мислення в категоріях текстотворення й текстосприйняття дискурсу жахів.

Гіпотезою нашого дослідження стало припущення про те, що зображення лабіринтів, склепів, сховищ та інших характерних атрибутів категорії локативності в текстах дискурсу жахів ґрунтується на психологічному феномені тунельного мислення (зору), що дозволяє читачеві відповідно декодувати зображуваний простір як смертельно небезпечний і, відповідно, сприймати цей текст як належний до дискурсу жахів. Локативність, або простір, як відомо, вважається одним із основних складників тексту. Текстотвірчі функції й особливості цієї категорії давно знаходяться в полі зору вчених, і мало кого здивує перелік прізвищ і проблематика досліджень текстової категорії локативності (Ю. Д. Апресян, М. М. Бахтін, В. Г. Гак, Ю. М. Караулов, І. М. Кобозєва, О. С. Кубрякова, Ю. М. Лотман, В. М. Топоров, Т. В. Цив'ян та багато інших). Здебільшого вчені розглядали локативність як семантичну категорію, яка знаходить вираження на всіх мовних рівнях, зокрема значна кількість досліджень присвячена відповідній словотвірній категорії. «Локативність розуміється як семантична категорія, що презентує мовну інтерпретацію мисленнєвої категорії простору, і разом із тим, як функціонально-семантичне поле, яке формується різними засобами вираження: лексичними, морфологічними, синтаксичними, комбінованими» [Пименова, Меньшикова 2010, с. 99]. У межах певного дискурсу це функціонально-семантичне поле стає функціонально-прагматичним полем, воно презентоване мовними моделями у вигляді когнітивно-прагматичних ситуацій. Тож у мовознавчих термінах психологічне підґрунтя текстотворення і текстосприйняття дискурсу жахів за допомогою категорії локативності та її взаємодії з іншими текстотвірними категоріями може бути репрезентоване таким чином:

1) суб'єкт-реципієнт страху має

2) **атрибути** минулих гріхів, за які відчуває провину дотепер / нинішнього фізичного страждання / приниження / заглушених потреб / страху / тощо,

3) переслідований **суб'єктом-джерелом страху**,

3) діє в

4) **локусі**, організованому і вербалізованому у вигляді, подібному до тунелю, його

5) **дії характеризуються** несамостійністю, самотністю, безнадією, результатом чого має бути обов'язкова

б) **смерть**.

В оповіданні Е. А. По «The Black Cat» розповідь ведеться від першої особи, суб'єкта-реципієнта страху, який очікує на смертну кару. Очікування страху читачем і сприйняття тексту як такого починається з промовистої назви оповідання: для людей, які поділяють або знайомі з ірраціональним ставленням до тварин в європейській культурній спадщині, чорний кіт асоціюється зі злом. Суб'єкт страху дає настанову розвитку подій всього оповідання: *Yet, mad I am not – and very surely do I not dream. But to-morrow I die, and to-day I would unburthen my soul.* Відповідно, загальна модальна тональність тексту набуває забарвлення приреченості і впевненості, а бажання сповідатись і розповісти про причини очікування смерті говорять про визнання провини суб'єктом-реципієнтом страху. З психологічного погляду цей суб'єкт може характеризуватися як схильний до суїциду, адже він розуміє причинно-наслідкові події як ланцюжок, що призвів до руйнування його особистості, хоча він визнає, що більш розсудлива людина не побачила б в них нічого екстраординарного: *My immediate purpose is to place before the world <...> a series of household events. In their consequences, these events have terrified – have tortured – have destroyed me. <...> To me, they have presented little but Horror – to many they will seem less terrible than baroques.* Суб'єкт має певні психологічні атрибути, які з високим ступенем вірогідності можна віднести до характеристик людини асоціальної і схильної до депресій різного ступеня: *From my infancy I was noted for the **docility and humanity of my disposition.** My **tenderness of heart** was even so conspicuous as to make me **the jest of my companions.** I was especially **fond of animals**, and was indulged by my parents with a great variety of pets. With these I spent most of my time, and never was so happy as when feeding and caressing them.* Поступово суб'єкт набуває негативних атрибутів, поява яких спричинена зловживанням алкоголю (*fiend intemperance, moody, irritable, regardless of the feelings of others, intemperate language, personal violence, animals ill-use and maltreating*). У тексті вербалізується психологічний стан тунельного мислення, усе глибше занурення в безнадію з періодичними, але короткими хвилинами каяття: *When reason returned with **the morning** – when I had slept off the fumes of the night's debauch – I experienced **a sentiment half of horror, half of remorse**, for the crime of which I had been guilty; but it was at best, **a feeble and equivocal feeling**, and **the soul remained untouched.** I again plunged into excess, and soon drowned in wine all memory of the deed.* Текст побудований на основі збільшення негативних атрибутів суб'єкта страху, що у свою чергу призводить до ефекту модалізації всієї ситуації як безвихідної і концентрації очікування страхітливого розвитку подій. У цьому контексті слід згадати твердження Греймаса і Фонтанія про вагомість вираження ступеня атрибута для сприйняття будь-якого тексту, присвяченого пристрастям [Греймас, Фонтаній 2007]. Наприклад, наступним, але не найгіршим атрибутом для суб'єкта тексту «The Black Cat» стали *violence* та *perversness* (*And then came, as if to **my final and irrevocable overthrow**, the spirit of **PERVERSNESS.** <...> I am not sure that my soul lives, than I am that perverseness is one of the primitive impulses of the human heart. <...> it was this **unfathomable longing of the soul to vex itself** – to offer violence to its own nature – **to do wrong for the wrong's sake only** <...>.* І останнім кроком до невертання суб'єкта страху стає атрибуція вбивці, спочатку улюбленця kota, а потім і коханої жінки, що повністю відповідає тій стадії стану тунельного мислення, коли людина зневажає іншими, не цінує близьких і рідних: *<...> [I] hung it [the cat] **with the tears streaming from my eyes, and with the bitterest remorse at my heart;** - hung it **because I knew that it had loved me, and because I felt it had given me no reason of offence;** - hung it because I knew that in so doing **I was committing a sin – a deadly sin** <...>.* Страх матеріалізується та з

погляду текстосприйняття і текстотворення потребує введення суб'єкта-джерела страху, що стає, на нашу думку, окремою рисою текстів жаху. Наприклад, в аналізованому тексті джерелом страху стає інший чорний кіт, який шукав ласки головного героя; цей суб'єкт стає джерелом страху не через свої лячні зовнішні риси чи поведінку, а лише у свідомості суб'єкта-реципієнта страху як постійне нагадування про смертний гріх, який він скоїв, загубивши довірливу і люблячу душу Плуто. Психологічно мотивованою дією суб'єкта-реципієнта страху стає уникання джерела страху (*I avoided the creature; a certain sense of shame, and the remembrance of my former did of cruelty, preventing me from physically abusing it*), і навпаки, суб'єкт-джерело переслідує його (*With my aversion to the cat, however, its partiality for myself seemed to increase. It followed my footsteps with a pertinacity which it would be difficult to make the reader comprehend*). У свідомості суб'єкта-реципієнта страху навіть невелика біля плямка на хутрі тваринки починає вимальовуватися в образ шибениці (<...> *the image of the hideous – of a ghastly thing – of the GALLOWS! – oh, mournful and terrible engine of Horror and of Crime – of Agony and Death!*)

Ступінь концентрації і переживання негативних емоцій суб'єктом-реципієнтом страху досягає свого апогея, і нарешті відразу до всього доброго і безневинного, роздратованість, каяття і втома перероджуються в страх: *And now was I indeed wretched beyond the wretchedness of mere Humanity. <...> neither by day nor by night knew I the blessing of Rest any more! During the former the creature left me no moment alone; and, in the latter, I started, hourly, from dreams of unutterable fear, to find the hot breath of the thing upon my face, and its vast weight – an incarnate Night-Mare that I had no power to shake off – incumbent eternally upon my heart!*

Дія у тунельному локусі – це вбивство власної жінки. Як і кіт Плуто, вона об'єкт соціально засуджуваних дій суб'єкта-реципієнта страху, вона потерпає від чоловічого свавілля і не наважується на супротив. Психологічно вбивство у тунельному локусі – це самовбивство, тож локалізація найстрашніших подій саме в підземеллі на текстовому рівні завершує сприйняття суб'єкта-реципієнта страху як активного і спрямовує читацьке очікування на його смерть. Тунельний локус в тексті оповідання «The Black Cat» – це підвал у старому будинку, туди потрапляють суб'єкт-реципієнт страху, суб'єкт-джерело страху і об'єкт знущання. Суб'єкт-джерело страху провокує дію суб'єкта-реципієнта страху щодо насильства над об'єктом (*The cat followed me down the steep stairs, and, nearly throwing me headlong, exasperated me to madness. Uplifting an axe, and forgetting, in my wrath, the childish dread which had hitherto stayed my hand, I aimed a blow at the animal which, of course, would have proved instantly fatal had it descended as I wished. But this blow was arrested by the hand of my wife. Goaded, by the interference, into a rage more that demoniacal, I withdrew my arm from her grasp and buried the axe in her brain. She fell dead upon the spot, without a groan*). Прагматична функція страхітливого локуса як частини створення ефекту тунельного мислення в тексті не вичерпується лише маркуванням місця злочину, також це і місце розкриття злочину, а відповідно, і початок фізичної смерті суб'єкта-страху. Тунельне мислення людини, яка скоїла злочин, не дозволяє їй думати конструктивно, і пошук альтернативних шляхів виходу із ситуації не має ефективного результату (*I knew I could not remove it [the body] from the house, either by day or by night, without the risk of being observed by the neighbours. Many projects entered my mind. At one period I thought of cutting the corpse into minute fragments, and destroying them by fire. At another, I resolved to dig a grave for it in the floor of the cellar. Again I deliberated about casting it in the well in the yard – about packing it in a box, as if merchandize, with the usual arrangements, and so getting a porter to take it from the house*). Людина знову ж таки намагається втекти від себе, від покарання, від спогадів про злочин. Тунель звужується, і модальність приреченості домінує в тексті. На текстовому рівні звуження тунелю породжує низку дій суб'єкта страху в межах підвалу: *Finally I hit upon what I considered a far better expedient than either of these. I determined to wall it [the body] up in the cellar – as the monks of the middle ages are recorded to have walled up their victims*. По закінченні цих дій суб'єкт-реципієнт страху позбавляється всього, що заважало йому

відчувати полегшення, психологічно він відчувається щасливим: *I looked around triumphantly, and said to myself – «Here at least, then, my labour has not been in vain»*. Суб'єкт-джерело страху також зникає, що викликає в суб'єкта-реципієнта відчуття повної перемоги і безкарності: *It is impossible to describe, or to imagine, the deep, the blissful sense of relief which the absence of the detested creature occasioned in my bosom. <...> Once again I breathed as a freeman. The monster, in terror, had fled the premises forever! <...> My happiness was supreme! The guilt of my dark deed disturbed me but little*. Негативні атрибути суб'єкта (самовпевненість і віра у безкарність) виражаються у його діях навіть у межах страхітливих локацій підвалу, тож у присутності поліції він вільно походить на місці злочину (*Secure, however, in the inscrutability of my place of concealment <...>. I walked the cellar from end to end. I folded my arms upon my bosom, and roamed easily to and fro*). Але психологічний стан тунельного мислення, створений на текстовому рівні за допомогою категорії локативності, не дозволяє вже ні читачеві сприймати текст по-іншому, ні авторові відійти від обраного напрямку на фінальну смерть суб'єкта страху, тож знов залучено суб'єкта-джерело страху як активно діючого – і злочин розкрито. Слід відзначити психологічно вагомий елемент вибудови ланцюжка дій протилежних суб'єктів тексту в межах тунельного локусу: суб'єкт-реципієнт страху замурує труп жінки в одній із ніш підвалу, тобто максимально звужує простір, поліція (нейтральні суб'єкти) – руйнують цю схованку і розкривають злочин, що психологічно відповідає розширенню горизонтів свідомості. Також психологічно зрозуміло саме в світлі феномена тунельного мислення стає функція суб'єкта-джерела страху – він і є носієм смислу провини: його неможливо вбити, а отже, суб'єкт-реципієнт навіть і не намагався зробити це, він невідомо куди зникає в тунельному локусі підвалу і виявляється замурованим живцем разом із вбитою дружиною, що відповідає бажанню людини втекти від почуття провини, сховати її від інших, і суб'єкт-джерело обов'язково з'являється знову – психологія тунельного мислення не передбачає щасливого кінця.

Феномен тунельного мислення можна розглядати як одну з основ взаємодії текстових категорій при творенні текстів дискурсу жахів і, що важливо, при їх сприйнятті. До текстів, побудованих за таким само когнітивно-прагматичним принципом, можна віднести низку інших оповідань Е. А. По, наприклад, «The Masque of the Red Death», «The Cask of Amontillado», «William Wilson», «The Premature Burial» та інші. Важливість саме загальної психологічної основи текстосприйняття і текстотворення стає зрозумілою, якщо взяти до уваги досить давній час створення цих зразків дискурсу жахів. Автор і читач знаходяться в різних культурно-історичних умовах, тож адекватне текстосприйняття несучасних творів, націлених на задоволення емоційно-естетичних і соціально-культурних потреб читача, неможливе без урахування психологічних чинників. Перспективу дослідження вбачаємо у подальшій розробці психологічних основ текстосприйняття і текстотворення у дискурсі жахів.

Література

- Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. - М.: Флинта: Наука. - 496 с. Греймас А. Ж. Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души / А. Ж. Греймас, Ж. Фонтаний. - М.: ЛКИ. - 2007. - 336 с. Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации / В. В. Красных - М.: Гнозис. - 2001. - 270 с. Пименова З. П. Категория локативности в туристическом дискурсе [Електронний ресурс] / З. П. Пименова, Е. Е. Меньшикова // Современные исследования социальных проблем. - 2002. - №2(02). - С. 99-101. - Режим доступа: sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2010/02/47.pdf. Старшенбаум Г. В. Суицидология и кризисная психотерапия / Г. В. Старшенбаум. - Москва: Когито-Центр. - 2005. - 205 с. Шнейдман Э. Душа самоубийцы / Э. Шнейдман. - М.: Смысл. - 2001. - 132 с. Poe E. A. The Black Cat / E. A. Poe // The Works of Edgar Allan Poe // The Raven Edition e-book. - V2.